

А. М. ЛАТУШКІН

НЯСВІЖСКІ АРХІЎ КНЯЗЕЎ РАДЗІВІЛАЎ (1914—1941 гг.)

Гісторыка-культурная і навуковая каштоўнасць Нясвіжскага архіва князеў Радзівілаў (далей — архіў) з'яўляецца бяспрэчнай: гэта унікальны збор дакументальных помнікаў, якія тычацца гісторыі многіх краін Еўропы, а перш за ўсё спадкаемцаў Вялікага княства Літоўскага (далей — ВКЛ) і Рэчы Паспалітай — Беларусі, Літвы, Польшчы, Украіны. На архіве, непарыўна звязаным як з лёсам свайго стваральніка — роду князеў Радзівілаў, так і з гісторыяй края ўвогуле, навечна адбіліся сляды шматлікіх катаклізмаў, войнаў, змен дзяржаўнага і сацыяльнага ладу. Архіў неаднаразова расцярушваўся, дзяліўся, перамяшчаўся са свайго галоўнага сховішча ў Нясвіжскім замку ў іншыя месцы. У цяперашні час асноўныя яго часткі захоўваюцца ў Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве, Archiwum Warszawski Radziwiłłowy (Archiwum Główny Akt Dawnych, далей — AGAD) і Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў Мінску, Ф. № 694 (далей — НГАБ) [1]. У дадзеным артыкуле зроблена спроба асвятлення гісторыі архіва ад часу I Сусветнай вайны да пачатку Вялікай Айчыннай вайны і, у прыватнасці, галоўнай падзеі дадзенага перыяду — падзелу архіва на часткі, якія ў далейшым склалі зборы вышэйазначаных архіўных устаноў.

193

Гісторыі Нясвіжскага архіва кн. Радзівілаў увогуле, а разглядаемага перыяду ў прыватнасці ў беларускай гістарыяграфіі не было прысвечана спецыяльнага даследавання. Разам з тым падзеі пачатку II Сусветнай вайны ў гісторыі часткі архіва, якая напярэдадні вайны засталася ў Нясвіжы, на грунце матэрыялаў Нацыянальнага архіва РБ (далей — НАРБ) асвятліў М. Ф. Шумейка [2]. Цэлая падборка матэрыялаў НАРБ, што тычацца азначанай тэматыкі, апублікавана ў сёмым выпуску зборніка «Вяртанне», які цалкам прысвечаны гісторыка-культурнай спадчыне роду князеў Радзівілаў [3]. З гледзішча матэрыялаў Дзяржаўнага архіва Мінскай вобласці і гісторыі азначанай установы пытанне закранала Л. М. Лісава [4, с. 238—243]. Акрамя таго, варта згадаць працы Л. В. Максакавай, В. В. Цапліна, з украінскіх даследаванняў — Грымстэд П. Кенэдзі і Г. Борак [5, с. 20—24]. Сярод прадстаўнікоў польскай гістарыяграфіі неабходна перш за ўсё адзначыць неапублікаваную работу архіварыуса (з 1929 па 1944 гг.) варшаўскага архіва Радзівілаў Баляслава Туган-Таўрагіньскага «Geneza powstania Archiwum Radziwiłłowy oraz wartość zbiorów dla nauki polskiej», у якой аўтар асвятляе, паміж іншым, і міжваенны лёс архіва, і непасрэдна пытанне яго падзелу (праца ўтрымлівае спіс аддзелаў архіва напярэдадні II Сусветнай вайны, дадатак з арыгінальнымі дакументамі) [6]. Яго ж аўтарству належыць і «Нарыс Нясвіжскага архіва», складзены ў Варшаве ў 1935 г., блізка па змесце з вышэйзгаданай працай, які захоўваецца зараз у НАРБ [7].

На аснове разгляду прадстаўленых прац можна адзначыць наступнае: нягледзячы на багатую крыніцазнаўчую базу, пытанне не разглядалася ў гістарыяграфіі грунтоўна і комплексна (гісторыя частак архіва ў НГАБ і AGAD даследавалася ізалявана адна ад адной, але не як гісторыя архіва, які да пэўнага часу ўтвараў адзінае цэлае); у даследаваннях гісторыі варшаўскай часткі архіва бракуе дадзеных беларускіх архіваў і існуе востры дэфіцыт польскіх матэрыялаў у беларускіх даследаваннях. Азначаныя заўвагі прадвызначаюць неабходнасць больш грунтоўных распрацовак і акрэсліваюць шляхі далейшага пошуку.

Калі фронт у верасні 1915 г. прыблізіўся да Нясвіжа, дзякуючы намаганням князя ардыната Альбрэхта Радзівіла, жонкі Юрыя Радзівіла Марыі і архіварыуса Антаніна Іваноўскага радавы архіў князеў Радзівілаў з Нясвіжа быў вывезены ў Менск-Літоўскі. Большая частка нясвіжскіх збораў патрапіла тады на захаванне манахаў кляштара Святога Духа. У 1919 г., пасля заняцця Менска польскімі войскамі, зборы былі перавезены да Варшавы і размешчаны ў Мейскім педагагічным музеі на вул. Езуіцкай, дзе ён заставаўся да 1922 г. Гісторыкі, навуковыя ўстановы Польшчы, а таксама польская дэлегацыя па вяртанні гістарычных каштоўнасцей у Маскве дамагліся раз-

194

мяшчэння архіва ў палацы Януша Радзівіла ў Варшаве. У азначаны час архіў быў даступны для гістарычных даследаванняў толькі ў выключных выпадках, такіх як прадстаўленне матэрыялаў па тэме рэстытуцыі. У лістападзе 1929 г. архіў быў размешчаны ў доме па вул. Маршалкоўскай, 113 [8, с. 40—41]. У 1929 г. пасадзіў памочніка архівіста, а пасля архівіста ў варшаўскім архіве Радзівілаў атрымаў Баляслаў Туган-Таўрагіньскі (1904—1974), непасрэдна загадчык архіва з 1939 г. па 14.09.1944 [9, с. 216]. У азначаны час да архіва

адкрываецца шырокі доступ для навукоўцаў. З 1929 па 1939 гг. архіў наведала 6000 польскіх і замежных даследчыкаў [8, с. 41].

Вышэйпрыведзеныя факты дазваляюць удакладніць некаторыя звесткі, што замацаваліся ў беларускай гістарыяграфіі адносна падзелу архіва на дзве часткі і перавозу адной з іх у Варшаву. Згодна з акадэмічнымі даведнікамі, у 1920-я гг. архіварыусы Нясвіжскага архіва А. Іваноўскі і Б. Таўрагінскі падзялілі матэрыялы архіва на 34 аддзелы, склалі 6 інвентароў. У 1929 г. «гістарычныя» матэрыялы былі перавезены ў Варшаву, а «эканамічныя» засталіся на месцы і склалі аснову фонду Радзівілаў Цэнтральнага Дзяржаўнага гістарычнага архіва БССР у Мінску [10, с. 170]. Такім чынам, сцвярджаецца, што менавіта тады адбыўся падзел архіва на дзве часткі, які існуе і па сённяшні час. Аднак дадзеныя сведчаць, што архіў быў падзелены яшчэ ў час I Сусветнай вайны, а пасля 1929 г. вываз дакументаў у Варшаву прадаўжаўся. Разам з тым узнікае пытанне, ці ўдзельнічала ўвогуле ў вышэйапісаных перамяшчэннях (ад пачатку I Сусветнай да пачатку Вялікай Айчыннай вайны) частка архіва, якая зараз захоўваецца ў НГАБ і складае ў масе сваёй гаспадарча-эканамічную дакументацыю беларускіх уладанняў Радзівілаў?

У 1935 г. [7, с. 16—42] і пазней, у 1955 г. [8, с. 54—62] архіварыусам Б. Таўрагінскім былі складзены спісы аддзелаў Нясвіжскага архіва, якія даюць уяўленне аб структуры архіва і змесце асноўных дакументальных комплексаў, што ўваходзяць у яго склад, а таксама ўтрымліваюць пазначэнні, якія аддзелы на 1935 г. і верасень 1939 г. заставаліся ў Нясвіжы. Архіў, згодна з першым і другім спісам, налічваў 30 аддзелаў (публікацыі А. К. Галубовіч і А. М. Міхальчанкі): I. Пергаменты. II. Гістарычныя дакументы. III. Лісты манархаў і іх сямей. IV. Лісты князёў Радзівілаў. V. Лісты прадстаўнікоў іншых родаў. VI. Летапісы. VII. Вайсковыя акты. VIII. Акты духавенства, касцёлаў, манастыроў і г. д. IX. Акты, што тычацца сялян. X. Дакументы іншых сямей. XI. Фамільныя дакументы князёў Радзівілаў. XII. Архіў, прывезены з Берліна. XIII. Фамільны сакрэтны архіў. XIV. Дакументы, што тычацца апекі над князем Дамінікам і Пракураторыі Радзівілаўскай масы. XV. Матэрыялы Нясвіжскай ардынацыі. XVI. Матэрыялы Клецкай і Давыд-

Гарадоцкай ардынацыі. XVII. Матэрыялы, якія тычацца старостваў і Радзівілаўскай камісіі. XVIII. Матэрыялы, якія тычацца радзівілаўскіх палацаў, дамоў і пляцаў (юрдык). XIX. Матэрыялы адносна прамысловых фабрык і заводаў. XX. Дакументы адносна гандлю сплавам. XXI. Дакументы адносна рамеснікаў і радзівілаўскіх слуг. XXII. Дакументы адносна радзівілаўскіх служачых — прыказчыкаў і грацыялістаў. XXIII. Дакументы, што тычацца маёнткаў. XXIV. Мапы радзівілаўскіх маёнткаў. XXV. Інвентары. XXVI. Рэестры каштоўнасцей і ўсялякай рухомай маёмасці. XXVII. Старыя архіўныя сумарыюшы. XXVIII. Матэрыялы адміністрацыі. XXIX. Гаспадарчыя акты. XXX. Лясныя акты.

Адпаведна дадзенай крыніцы, у Нясвіжы на 1935 г. заставаліся наступныя аддзелы:

IX. Акты, што тычацца сялян. XII. Архіў, прывезены з Берліна. XIII. Фамільны сакрэтны архіў. XVI. Матэрыялы Клецкай і Давыд-Гарадоцкай ардынацыі. XVII. Матэрыялы, якія тычацца старостваў і Радзівілаўскай камісіі. XXII. Дакументы адносна радзівілаўскіх служачых — прыказчыкаў і грацыялістаў. XXIII. Дакументы, што тычацца маёнткаў, пададзелы 2 (квіты), 3 (матэрыялы адносна Нойбургскіх уладанняў). XXVII. Старыя архіўныя сумарыюшы. XXVIII. Матэрыялы адміністрацыі. XXIX. Гаспадарчыя акты. XXX. Лясныя акты.

Згодна з дадзенымі на 1939 г., у Нясвіжы заставаліся наступныя аддзелы: IX. Акты, што тычацца сялян. XII. Архіў з Берліна. XVI. Акты Клецкай і Давыд-Гарадоцкай ардынацыі. XVII. Акты, што тычацца старостваў і эканомій. XXII. Акты, што тычацца служачых у Радзівілаў («афіцыялістаў і грацыялістаў»). XXIII. Дакументы, што тычацца маёнткаў (у Нясвіжы заставаўся ўвесь гэты адзел, які ўключаў усе 4 пададзелы, згаданыя ў спісе 1935 г.). XXVIII. Адміністрацыйныя акты. XXIX. Эканамічныя акты (у спісе 1935 г. — «Гаспадарчыя акты»). XXX. Акты лясной гаспадаркі (тут і вышэй назвы аддзелаў перакладзены на беларускую мову аўтарам. — *А. Л.*) [8, с. 54—62]. Такім чынам, у параўнанні са станам на 1935 г., на 1939 г. у Нясвіжскім архіве адсутнічалі два аддзелы: XIII. Фамільны сакрэтны архіў. XXVII. Старыя архіўныя сумарыюшы, якія, верагодна, за гэты час былі перавезены ў Варшаву, бо зараз захоўваюцца ў AGAD (Rozdział trzeci. Akta rodzin i osób prywatnych oraz ich posiadłości. Archiwum Warszawskie Radziwiłłowy. Dział XIII, XXVII) [11, с. 195—203, 309]. Неабходна заўважыць, што ўвогуле са згаданых Б. Таўрагінскім аддзелаў з лакалізацыяй у Нясвіжы ў 1935 і 1939 гг. у AGAD зараз захоўваюцца сярод астатніх наступныя аддзелы — XII, XIII, XVI, XVII, XXVII, XXIX (Rozdział trzeci. Akta rodzin i osób prywatnych oraz ich posiadłości. Archiwum Warszawskie Radziwiłłowy. Dział I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, X, XI,

XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXIX (выдзелена аўтарам. — *А. Л.*), XXXIV (Рукапісныя газеты), Бібліятэчныя рукапісы) [11, с. 195—203, 309].

Згодна з самім «Інфарматарам» аб фондах Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве (1992), у 2-й палове XIX ст. было сфарміравана 34 аддзелы, якія засталіся асновай для структуры архіва і надалей. Не ўсе

яны ўвайшлі ў нарыс Б. Таўрагінскага. Пры перавозе ж у Варшаву ў Нясвіжы засталіся 7 аддзелаў (са спіса Б. Таўрагінскага — першыя 4): IX. Акты, што датычацца сялян. XXII. Акты афіцыялістаў і грацыялістаў. XXVIII. Адміністрацыйныя акты з XIX ст. XXX. Лясныя акты. XXXI. Прававыя акты. XXXII. Касавыя акты. XXXIII. Miscellanea (сумесь) [11, с. 195].

Такім чынам, паўстае пытанне адносна наступных аддзелаў, якія, згодна з дадзенымі Б. Таўрагінскага, перад вайной заставаліся ў Нясвіжы, але разам з тым, па інфармацыі польскіх архівістаў, у цяперашні момант захоўваюцца ў АГАД: XII. Архіў з Берліна. XVI. Акты Клецкай і Давыд-Гарадоцкай ардынацый. XVII. Акты, што тычацца старостваў і эканомій. XXIII. Дакументы, што тычацца маёнткаў. XXIX. Эканамічныя акты (у спісе 1935 г. — «Гаспадарчыя акты»). Акрамя таго, да ліку супярэчнасцей патрэбна дадаць аддзелы, увогуле не згаданыя Б. Таўрагінскім, якія згодна з аўтарамі «Інфарматара» належаць да часткі НГАБ: XXXI. Прававыя акты. XXXII. Касавыя акты. XXXIII. Miscellanea. Па-за пытаннем застаюцца толькі аддзелы: IX. Акты, што датычацца сялян. XXII. Акты афіцыялістаў і грацыялістаў. XXVIII. Адміністрацыйныя акты з XIX ст. XXX. Лясныя акты.

У дадзеным месцы варта вярнуцца да ўдакладнення некаторых дадзеных наконт беларускай часткі ў архіўнай спадчыне і суаднясення матэрыялаў фонда № 694 НГАБ з агульным складам Нясвіжскага архіва на 1935 г. (дадзеныя гэтыя замацаваліся ў гістарыяграфіі як факт). А. К. Галубовіч і А. М. Міхальчанка, разглядаючы «Нарыс Нясвіжскага архіва» ўслед за матэрыяламі справы, засведчылі наступнае: «Однако не все материалы Несвижского архива хранились в Несвижском замке. В нем находились материалы следующих разделов архива: по очерку IX, XII, XIII, XIV, XVII, XXII, XXVII, XXVIII, XIX и XXX, т. е. 10 из 30 разделов архива. По содержанию это материалы имущественно-хозяйственного характера. Именно они и были привезены в Минск. Основная часть архива (20 разделов из 30) осталась в Варшаве» (выдзелена аўтарам. — А. Л.) [7, арк. 30]. В связи с этим Президент АН Беларусі весной 1940 г. абратіўся в ЦК КПБ и СНК БССР с просьбой о принятии мер для возвращения материалов Несвижского архива из Варшавы [7, арк. 31; с. 15—16]. Аўтары, верагодна, адбіралі тэа аддзелы, у якіх пазначалася, што яны знаходзяцца ў Нясвіжы. Тады чаму да ліку

пакінутых на 1935 г. у Нясвіжы дакументаў аўтары аднеслі аддзелы XIV і XIX, бо пазначэнняў, што яны заставаліся ў Нясвіжы, у крыніцы не знойдзена. Магчыма, у выніку апячаткі яго пераблыталі з аддзеламі XVI і XXIX, якія не пазначаны імі і падпадалі пад крытэрыі выбаркі. Акрамя таго, з непрыведзеных аўтарамі ў Нясвіжы заставаўся аддзел XXIII. Дакументы, што тычацца маёнткаў (дакладна па крыніцы — пададдзелы 2 — квіты, 3 — матэрыялы адносна Нойбургскіх уладанняў; па дадзеных на 1939 г. аддзел заставаўся цалкам).

Такім чынам, у адпаведнасці з падлікамі Б. Таўрагінскага на 1935 г. у Нясвіжы павінна было заставацца не 10 з 30 (як вышэй), а 11 аддзелаў. Напярэдадні ж II Сусветнай вайны — 9: IX. Акты, што тычацца сялян. XII. Архіў з Берліна. XVI. Акты Клецкай і Давыд-Гарадоцкай ардынацый. XVII. Акты, што тычацца старостваў і эканомій. XXII. Акты, што тычацца служачых у Радзівілаў («афіцыялістаў і грацыялістаў»). XXIII. Дакументы, што тычацца маёнткаў (у Нясвіжы заставаўся ўвесь гэты аддзел, які ўключаў 4 пададдзелы, згаданыя ў спісе 1935 г.). XXVIII. Адміністрацыйныя акты. XXIX. Эканамічныя акты (у спісе 1935 г. — «Гаспадарчыя акты»). XXX. Акты лясной гаспадаркі (тут і вышэй назвы аддзелаў перакладзены на беларускую мову аўтарам. — А. Л.) [8, с. 54—62].

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што бясспрэчна ў Нясвіжы напярэдадні II Сусветнай вайны заставаліся такія аддзелы архіва, як: IX. Акты, што датычацца сялян. XXII. Акты афіцыялістаў і грацыялістаў. XXVIII. Адміністрацыйныя акты з XIX ст. XXX. Лясныя акты. Пасля 1935 г. адбылося дадатковае перамяшчэнне дакументаў з Нясвіжа да Варшавы. Аднак, відавочна, што пры перавозцы архіва аддзелы маглі забірацца не цалкам, а выбарачна. Гэта тлумачыць і тое, што ў складзе фонду № 694 НГАБ захавалася шмат матэрыялаў і з тых аддзелаў, якія зараз захоўваюцца ў асноўнай сваёй масе ў АГАД. Акрамя вышэйзгаданых, у НГАБ у розных аб'ёмах сустракаюцца матэрыялы з іншых аддзелаў: III. «Лісты манархаў і іх сямей» («Пісьма Собеских: Климентины, Каролины, Константины, Марии, Иосифа, Александра, Тересы»). XIX. «Матэрыялы адносна прамысловых фабрык і заводаў. XXVII. Старыя архіўныя сумарыюшы; таксама сустракаецца матэрыял з аддзела «Старыя рукапісныя і друкаваныя газеты», «Генеалогіі» (аддзелаў, якія аформіліся ў 1860-я гг.) і інш.

17.09.1939 г. нясвіжскі ардынат Леон Радзівіл з сям'ёй былі арыштаваны і вывезены ў Маскву. Бюро ЦК КПБ на працягу верасня 1939 г. і чэрвеня 1941 г. 4 разы абмяркоўвала на сваіх пасяджэннях, куды адправіць каштоўнасці Нясвіжскага замка, у тым ліку і архіў. Толькі ў 1941 г. частку архіва і бібліятэку (тое, што засталася ад папярэдніх разгромаў) вагою ў 60 (па іншай

крыніцы — 30) тон перавезлі ў АН БССР. Астатнія каштоўнасці таксама вывезлі ў Мінск. Дакументы былі размешчаны ў Гістарычным архіве пры АН БССР. «Матэрыялы склалі 100 метраў паліцаў» [7, арк. 28].

ЛІТАРАТУРА

1. Archiwum giywne akt dawnych w Warszawie. Informator o zasobie. Opracowanie zbiorowe pod redakcją Teresy Zielińskiej. Warszawa, 1992 (далее — Informator); Центральный государственный исторический архив в Минске: Путьоводитель. Мн., 1974.
2. *Шумейко, М. Ф.* Собрать рассеянное. О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем / М. Ф. Шумейко. Мн., 1997.
3. Вяртанне-7. Нясвіжскія зборы Радзівілаў, іх фармаванне, гістарычны лёс, цяперашняе месцазнаходжанне і шляхі выкарыстання. Мн.: Беларускі фонд культуры, 2002.
4. *Лисова, Л. М.* Государственный архив Минской области в период Великой Отечественной войны / Л. М. Лисова // Замежная архіўная беларуска: матэрыялы міжнар. навук. канф. 25—26 крас. 1996 г. Мн., 1998.
5. *Максакова, Л. В.* Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны / Л. В. Максакова. М., 1997; *Цаплин, В. В.* Об ущербе, нанесенном государственным архивам Беларуси в годы войны / В. В. Цаплин // Отечественные архивы. 2000. № 2. С. 20—24; *Кеннеді Грімстед, П.* Доля українських культурних цінностей під час другої Світової війни: вініщення архівів, бібліотек, музеїв / П. Кеннеді Грімстед, Г. Борьяк. Кипв, 1997.
6. Biblioteka Narodowa w Warszawie, Nr. акс. 9067 pt. Tuhan-Taurogicski B. Geneza powstania Archiwum Radziwiliuw oraz wartość zbioruw dla nauki polskiej. Warszawa, 1955 (далее — Tuhan-Taurogicski B. Geneza powstania Archiwum Radziwiliuw).
7. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далее — НАРБ). Ф. 4, воп. 27, спр. 364; публікацыя: Голубович А., Михальченко А. Основное содержание. С. 16—42.
8. *Tuhan-Taurogicski, B.* Geneza powstania Archiwum Radziwiliuw / B. Tuhan-Taurogicski. S. 40—41; па інших дадзеных — дом 13—2: НАРБ. Ф. 4, воп. 27, спр. 364, арк. 3.
9. *Frankiewicz, Bogdan.* Tuhan-Taurogicski Boleslaw // Siownik biograficzny archiwistyw polskich / Bogdan Frankiewicz. Warszawa; Jydc: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988, T. I. 1918 — 1984.
10. *Галенчанка, Г. Я.* Архівы Радзівілаў / Г. Я. Галенчанка // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993. Т. I. С. 170; гл. : *Голубович А., Михальченко А.* Основное содержание виртуального архива князей Радзивиллов // Вяртанне-7. Нясвіжскія зборы Радзівілаў, іх фармаванне, гістарычны лёс, цяперашняе месцазнаходжанне і шляхі выкарыстання. Мн.: Беларускі фонд культуры, 2002. С. 15—16 (далее — Голубович А., Михальченко А. Основное содержание).
11. Informator. S. 195—203, 309.